

Ks. WOJCIECH CICHOSZ
Wydział Teologiczny
Uniwersytet Mikołaja Kopernika
Toruń

Początki pisma i książki. Rekonesans historyczno-kulturowy

Wstęp; 1. Egipt; 2. Mezopotamia; 3. Daleki Wschód i Chiny; 4. Grecja;
5. Rzym; Zakończenie.

Wstęp

Kultury poszczególnych narodów nie sposób zrozumieć bez znajomości ich przeszłości, w myśl łacińskiej zasady: *Historia magistra vitae est*. Każdy naród rozwija się w konkretnych warunkach historycznych, stosunkach społecznych i politycznych. Cywilizacje starożytne, jak Egipt, Babilonia, Assyria czy Indie i Chiny posiadały kulturę o zadziwiająco wysokim poziomie [Cichosz 2000, 21]. Państwa te ukształtowały się na przestrzeni IV-II tysiąclecia przed Chr. i znały już kalendarz, potrafiły obliczać bieg ciał niebieskich, korzystały z umiejętności nawadniania i kanalizacji, budowały drogi i okręty, znały różne systemy pism. Były one monarchiami niewolniczymi, a największe znaczenie w państwie mieli kapłani [Frutiger 2003, 12]. To oni decydująco wpływali na naukę i kulturę, w tym kulturę pisma. Był to jednak tzw. praktycyzm – konieczny do utrzymania wpływów, nie zaś dla samego rozwoju nauki i poznania. Nic nam nie wiadomo, aby interesowano się wówczas wiedzą teoretycznie i systematycznie, żądając racjonalnego uzasadnienia twierdzeń. Dopiero starożytni Grecy, żyjący na przełomie VII i VI w. przed Chrystusem, przejąwszy pewien zbiór wiedzy ze Wschodu i Południa, zaczęli go przetwarzać w sposób naukowy. To nowe i wyjątkowe podejście do poznania i interpretacji świata charakteryzowały cztery zasadnicze filary: demitologizacja, racjonalizacja, synteza i koherencyjność, czyli spójność logiczna [Cichosz 2000, 21].

Wracając do wiodącego tematu, chcąc uniknąć nieporozumień natury semantyczno-metodologicznej, warto na wstępie zdefiniować kluczowe pojęcia. I tak, terminu *starożytność* używa się na określenie okresu historycznego odnoszącego się do dwóch kręgów cywilizacyjnych: starożytnego Wschodu (Azja, Płn. Afryka) i starożytnego Zachodu (początek w basenie Morza Śródziemnego – rozwój na cały świat), obejmującego okres od IV w. przed Chr.

do V-VI w. naszej ery. Najczęściej za koniec starożytności przyjmuje się upadek Cesarstwa Zachodniorzymskiego w 476 r., niekiedy – datę zamknięcia ostatniej szkoły antycznej, Akademii Platonskiej w Atenach, w 529 r. Drugi termin dotyczy książki. Jak podaje *Słownik współczesnego języka polskiego*, książka to „odpowiednio złożone, zbroszurowane i oprawione arkusze papieru zadrukowane tekstem; wydrukowany w tej postaci tekst” [Sikorska-Michalak, Wojniłko 1998, t. 1, 436]. Taka postać książki istnieje od czasu wynalezienia przez Jana Gutenberga druku w 1445 r., a zatem termin ten trudno odnieść do książki starożytnej. Można jednak mówić o tzw. książce rękopiśmiennej, którą stanowią „rękopisy przeznaczone i przysposobione do społecznego użytkowania” [Fercz, Niemczykowa 1976, 48]. Trudno przy tym określić, które z nich są książkami, a które jedynie rękopisami.

1. Egipt

Perypetie dziejowe Egipcjan, podobnie jak w przypadku innych społeczeństw, sprawiły, że na rozwój kultury (w tym książki) oddziaływały równoległe istniejące społeczeństwa ówczesnego świata. Od chwili narodzin cywilizacji egipskiej w IV-III tysiącleciu przed Chr., poprzez szczyt jej osiągnięć w XVI-XI w. przed Chr. (tzw. Nowe Państwo), upadek pod rządami Persów, ponowny wzrost znaczenia od 332 r. przed Chr. za Aleksandra Wielkiego i pomyślny rozwój za panowania Ptolemeuszów aż po fakt stania się jedną z czterech potężnych monarchii hellenistycznych, wpływy – od r. 30 przed Chr. – Rzymu, a ostatecznie od 641 r. po Chr. znalezienie się w kręgu kultury arabskiej, Egipt intensywnie korzystał z dorobku innych narodów i hojną ręką dzielił się ze współczesnymi swoimi osiągnięciami.

1.1. Pismo

Język egipski należy do najstarszych języków „pisanych” na świecie, a najstarsze „książki” zapisane w tym języku pismem hieroglificznym pochodzą najprawdopodobniej z ok. XXXIV w. przed Chr. To stwierdzenie potwierdzają archeolodzy, którzy w nekropolii U w Abydos wykopali zapisane tabliczki. Niewykluczone, że pismo było znane Egipcjanom już wcześniej. Informacje o formie egipskiej „książki” potomność zawdzięcza przede wszystkim warunkom naturalnym Egiptu (suche powietrze), trwałości materiałów, na których pisano (tablice kamienne, papirus) oraz dbałości Egipcjan o wyposażenie swoich zmarłych na podróż w zaświaty (tzw. księgi zmarłych).

Pismo i książka istnieją w Egipcie od XXX w. przed Chr. Najstarszym typem pisma są hieroglify (gr. *hieroglyphika* – święte pismo). Pismo to funkcjonowało od ok. 2900 r. przed Chr. do najprawdopodobniej 394 r. po Chr. (z tego okresu pochodzi ostatni znany napis). Równoległe funkcjonowało pismo hieratyczne (kapłańskie), będące uproszczoną formą hieroglifów, którym pisano na materiale miękkim – papirusie („księgi zmarłych”) i pismo demotyczne, kursywa

(tzw. pismo ludowe, gr. *demos* – lud, łac. *cursus* – bieg, pośpiech), którym posługiwano się wśród wyższych urzędników i w handlu od poł. VII w. przed Chr. Od II w. przed Chr. język egipski zaczęto zapisywać alfabetem greckim, a po chrystianizacji Egiptu w III w. po Chr. alfabet grecki został uzupełniony znakami demotycznymi, co dało początek pismu koptyjskiemu.

1.2. Książka

W starożytnym Egipcie jako materiału piśmienniczego używano papirusu, kamienia, na którym ryto napisy – na przykład w grobowcach faraonów – oraz tabliczek glinianych. Jak czytamy w *Świecie symboliki chrześcijańskiej*: „Najstarszymi książkami były zwoje (wolumina), używane w Egipcie długo przed narodzeniem Chrystusa. Składały się one z arkuszy papirusowych, które łączono w długie pasy, a po ukończeniu zapisu nawijano dookoła walca z drewna albo kości. Przez walec przechodził ruchomy drążek z gałkami na obydwu końcach. Do końca zapisanego w kolumnach pasa, powstałego z połączonych arkuszy papirusowych, przymocowywano drugi drążek, na który nawijano przeczytany tekst. Tytuł umieszczano na zewnętrznej stronie zwoju. Zwoje zapisywano najczęściej tylko po jednej stronie, jednak znane są wyjątki. Kilka zwojów związywano razem szeroką opaską albo wkładano do zamykanego pojemnika (łac. *scrinium*). Większe księgozbiory przechowywano w ten sposób, że zwoje kładziono na półkach specjalnie przygotowanych szaf. Od IV w. kodeksy (łac. *codices*), podobne do naszych książek, powoli wypierają zwoje, a od VI w. już całkowicie przeważają. Zabytki sztuki przedstawiają obydwie formy tych ksiąg, na chrześcijańskich przedstawieniach najczęściej mają one znaczenie symboliczne” [Forstner 1990, 404-405].

Dla pełności analiz, przypomnijmy, że najpopularniejsza w starożytności forma książki wykształciła się w Egipcie: zwój papirusowy [Bieńkowska, Chamerska 1987, 24]. Najstarszy taki zwój z zapisanymi hieroglifami pochodzi z ok. 2400 r. przed Chr. [Skórka 2007]. Papirus pozyskiwano z rosnącej nad Nilem rośliny o tej samej nazwie. Łodygi rośliny cięto na wąskie pasy, które układano pionowo, na nie zaś kładziono warstwę poziomą. Naturalnie kleiste pasy papirusu zwilżano, prasowano, suszono, a następnie wygładzano, uzyskując w ten sposób kartę służącą do zapisywania tekstu. Na tak przygotowanym materiale piśmienniczym w kolumnach równoległych do szerokości karty, przy pomocy zaostrzonej trzciny maczanej w atramencie uzyskiwanym z mieszaniny sadzy, żywicy i wody bądź farby z czerwonej glinki, spisywano tekst [Bieńkowska, Chamerska 1987, 25-26]. Materiały te były niezwykle trwałe, gdyż zachowane do dzisiaj papirusy sprzed kilku tys. lat wciąż cieszą oko niezwykłą barwą i wyrazistością. Do zapisywania obszerniejszych tekstów pojedyncze karty papirusu sklejano, uzyskując w ten sposób pas o szerokości ok. 12-30 cm dowolnej długości. Tak uzyskane pasy zwijano w kierunku długości, co dało początek nazwie „zwój”, „wolumin” (łac. *volvare* – zwiјаć, *volumen* – zwój,

książka). Znana nam obecnie karta tytułowa książki, mieściła się na końcu dzieła, wewnątrz zwoju. Zapisane zwoje przechowywano w futerałach, zwanych *bibliothēkē* (gr. *biblos*, *biblion* – książka, *theke* – składnica). Pierwsze papirusy znacząco różniły się od późniejszych, systematycznie udoskonalanych, „ze wszystkimi elementami porządkującymi i zdobniczymi, jak usztywniające i dekoracyjne drążki, tytuły, ozdobne pudła” [Bieńkowska, Chamerska 1987, 26]. Najpopularniejszym rodzajem książki w starożytnym Egipcie była wspomniana już „księga umarłych” wkładana do grobu, zawierająca święte teksty i modlitwy oraz charakterystyczne ilustracje, które miały ułatwić wędrówkę do królestwa zmarłych. Takie księgi tworzone w Egipcie masowo, pozostawiając jedynie wolne miejsce na wpisanie imienia zmarłego. Fakt ten świadczy o tym, iż starożytni Egipcjanie zajmowali się również handlem książką.

1.3. Biblioteka

Niewiele wiadomo o instytucji biblioteki w starożytnym Egipcie. Przypuszcza się, że biblioteki świątynne i pałacowe istniały prawdopodobnie już za Cheopsa, władcy starożytnego Egiptu IV dynastii z okresu Starego Państwa (lata panowania ok. 2620–2580 przed Chr.). Ślady bibliotek i archiwów z XV-XIV w. przed Chr. zachowały się w Tell-el-Amarna, gdzie odnaleziono ponad 300 glinianych tabliczek zapisanych pismem babilońsko-asyryjskim. Z przekazów historycznych Diodora Sycylijskiego wiadomo o funkcjonowaniu za czasów Ramzesa II – w XIII w. przed Chr. – „świętej biblioteki”, zwanej lecznicą duszy. Nie budzi wątpliwości istnienie biblioteki w Edfu, ośrodku kultu boga-słońca Horusa. To tam wykuto na ścianach najstarszy katalog biblioteczny, który zawiera 37 tytułów. Podobna biblioteka istniała na wyspie Philae w świątyni Izdydy. O istnieniu w starożytnym Egipcie zawodu bibliotekarza świadczą tytuły odnalezione w dwóch grobach nieopodal Teb, zawierające słowo „bibliotekarz” [Skórka 2007]. Znana jest Biblioteka Aleksandryjska, ta jednak powstała w czasie, gdy Egipcem rządzą Grecy.

2. Mezopotamia

W tym samym czasie co starożytna kultura egipska, nad Eufratem i Tygrysem rozwijała się kultura sumeryjska. Pierwszymi osadnikami w zachodniej Azji byli Sumerowie, zamieszkujący dorzecza wielkich rzek od IV tysiąclecia przed Chr. Społeczność ta w XXX w. przed Chr. stworzyła prężne państwo, które uległo ok. XXIV w. przed Chr. Babilończykom i Asyryjczykom. Z tych wpływów wyrosła kultura sumeryjsko-akadyjska, na której z kolei w VII-VI w. przed Chr. odcisnęła swoje piętno kultura chaldejska. Od 538 r. (podboje Cyrusa) widoczny staje się wpływ Persów, a następnie Macedończyków (Aleksander Wielki). W VII w. po Chr. wspomniane tereny podbili Arabowie, obecnie zaś „dzielą je między sobą Irak i Syria” [Bieńkowska, Chamerska 1987, 27].

2.1. Pismo

Sumerowie posługiwali się początkowo pismem piktograficznym¹, które w wyniku upraszczania znaków stopniowo przekształcało się w ideograficzne, logograficzne, by ok. XXX w. przed Chr. dać tzw. pismo klinowe, kształtem przypominające „wydłużony trójkąt, klin” [Bieńkowska, Chamerska 1987, 28]. Pismo to upowszechniło się wśród semickich ludów Azji dzięki przybyłym do Mezopotamii Akadom. Północnosemickie pismo alfabetyczne przejęli i zmodyfikowali Fenicjanie, którzy rozpowszechnili je w basenie Morza Śródziemnego, „gdzie m.in. zetknęli się z nim Grecy” [Bieńkowska, Chamerska 1987, 29].

2.2. Książka

Tak jak dla Egipcjan najbardziej dostępnym materiałem piśmienniczym był rosnący nad Nilem papirus, tak dla Sumerów była nim glina zalegająca dorzecza Eufratu i Tygrysu. To z niej formowano tabliczki o rozmiarach od 2 x 2,4 do 22 x 37 cm i grubości od 0,2 do 2,4 cm. Liczne zabytki ówczesnego piśmiennictwa sumeryjskiego dotrwały do naszych czasów, odkryto je m.in. w Ur, Uruk, Kisz, Lagasz, Nippur i Dżamdat [Bieńkowska, Chamerska 1987, 28]. Innym materiałem służącym do zapisywania były tabliczki wykonane ze srebra, po których pisano rylcem (*quantuppi*).

Tabliczkę, przed przystąpieniem do pisania, liniowano przy pomocy napiętego sznurka tak, by uzyskać równe wiersze i uporządkowany układ kolumn. W wilgotnej glinie rylcem², wykonanym z trzciny lub kości, ryto znaki, a następnie tabliczkę suszono. Błędy powstałe podczas pisania zamazywano spłaszczonym końcem rylca. Zapisane tabliczki wypalano, co nadawało im różne odcienie – od jasnej czerwieni po głęboką czerń, przy czym tabliczki należące do jednego dzieła były tego samego koloru. Ponadto, gdy długość tekstu przekraczała rozmiar użytej tabliczki, kontynuowano go na następnej, powtarzając jednocześnie ostatni wiersz (tzw. *kustosz*) poprzedniej tabliczki, oraz nadając jej numer kolejny. Tytuł stanowiły pierwsze słowa wiersza (obecnie tzw. *incipit*). Co dziesiąty wiersz numerowano, co miało zapobiec ewentualnym pomyłkom w pisaniu, a na końcu dzieła podawano sumę wierszy. Tekst zasadniczy pisano dużym rozmiarem czcionki, zaś przypisy – podobnie jak ma to miejsce współcześnie – małym. Odpowiedzialność za poprawność przepisywanego tekstu ponosił piszący. Cenniejsze egzemplarze dzieł wielokrotnie powielano, tak by zachować je dla potomnych.

Ponieważ praca pisarza wymagała sporych umiejętności, to zarówno nauczyciele pisma, jak i skrybowie, odgrywali w państwie znaczącą rolę i często posiadali władzę większą niż dworzanie, a nawet władcy.

¹ Jeden znak – piktogram – oznacza jeden wyraz.

² Prawdopodobnie istniały trzy rodzaje rylców: trójkątne – do rysowania kątów; zaokrąglone – do pisania liczb i wyłobione.

2.3. Biblioteka

W dawnej stolicy asyryjskiej, Niniwie, odnaleziono bibliotekę króla Assurbani-pala – doskonale zachowany, pomimo pożaru, jaki dotknął miasto w 612 r. przed Chr., zbiór 20 tys. glinianych tabliczek pokrytych charakterystycznym pismem. Skompletowany księgozbiór wskazywał na niezwykle szacunek władcy do książek i zawierał dzieła z zakresu wielu dziedzin wiedzy. Zbiory były skatalogowane, podzielone na działy i uporządkowane według treści.

Inny odnaleziony księgozbiór liczący ok. 1022 pozycje pochodzi z biblioteki szkolnej działającej przy świątyni w Sippar oraz biblioteki przy świątyni boga Baala w Nippur, z której odzyskano pod koniec XIX w. 23 tys. tabliczek, co stanowiło zaledwie część jej zbiorów [Skórka 2007].

W bibliotekach babilońskich gromadzono wszelki dostępny materiał księgarski. Na podstawie jego analiz, wyraźnie widoczna jest ożywiona wymiana kulturalna – m.in. z Egiptem. To właśnie z lepiej zachowanych babilońskich dokumentów piśmienniczych pochodzi znaczna wiedza o piśmiennictwie i bibliotekach egipskich. Jednym z dzieł księgozbioru był epos sumeryjski o Gilgamesie „zawierający opis potopu, korespondujący z relacją hebrajską” [Bieńkowska, Chamerska 1987, 29] ze Starego Testamentu.

3. Daleki Wschód i Chiny

Kultura Dalekiego Wschodu i Chin rozwijała się równoległe z innymi obszarami, choć przypuszcza się, iż kultura chińska zrodziła się prawdopodobnie niezależnie od innych kultur tego regionu. Najprawdopodobniej równoległe z rozwijającą się kulturą Mezopotamii rozwijała się w XXV-XV w. przed Chr. inna kultura wschodnia zwana kulturą Harappy³. Kultura chińska, należąca do najstarszych kultur na świecie, rozwijała się podobnie jak inne kultury starożytnego świata już w XXX w. przed Chr.

3.1. Pismo

W dolinie Indusu posługiwano się pismem piktograficznym, którego do dzisiaj nie udało się odczytać. Ok. XIV w. przed Chr. pojawili się w tym rejonie Ariowie, którzy posługiwali się sanskrytem. To właśnie z tego okresu pochodzą hymny „Rigweda”, będące podstawą braminizmu [Bieńkowska, Chamerska 1987, 30]. Pismo *brahmi* ukształtowało się ok. V w. przed Chr. i dało podstawy pismom tybetańskim, birmańskim i innym tego rejonu. W oparciu o dzieła nim spisane powstały później słynne bajki z tysiąca i jednej nocy.

W Chinach posługiwano się pismem ideograficznym, które do czasów obecnych „uległo niewielkiej tylko ewolucji ku wyrazowemu” [Bieńkowska,

---

³ Nazwa pochodzi od ośrodka, w którym się rozwijała.

Chamerska 1987, 30]. Pismo chińskie znacząco różni się od pozostałych, gdyż posiada ono „piktogramy składające się ze znaku niosącego znaczenie oraz elementu fonetycznego podającego przybliżoną wymowę” [Skórka 2007] oraz ściśle określony porządek: inaczej czyta się teksty literackie (od góry na dół lub od prawej do lewej strony), inaczej – pisane językiem potocznym (od lewej do prawej).

3.2. Książka

Materiałem piśmienniczym starożytnych Chin były kości łopatkowe zwierząt, skorupy żółwi, kije bambusowe oraz tabliczki drewniane, na których żłobiono napisy, zalewane następnie atramentem. Od 213 r. przed Chr., kiedy to cesarz – chcąc pokonać swoich przeciwników politycznych – nakazał spalenie ksiąg⁴, zaczęto pisać książki na jedwabiu. Znaki nanoszono trzciną bambusową lub pędzelkiem z wielbłądziej sierści. Jako farby pisarskiej używano soków drzew pokostujących, a później tuszu, który powstawał w wyniku połączenia sadzy sosnowej i kleju. Ponieważ sposób zapisu, barwa i grubość kreski miały istotny wpływ na znaczenie treści, praca pisarza była niezwykle precyzyjna. Zgodnie z zasadami chińskiej kaligrafii, raz zamoczonym pędzelkiem należało pisać jak najdłużej, co dawało siłę i ciągłość pisanego tekstu, przy czym jakiegokolwiek poprawki były niemożliwe. Co ciekawe, z upływem czasu pismo i malarstwo stały się nierozłączne. Zwoje jedwabne, podobnie jak papirus, charakteryzowały się giętkością i gładkością, były jednak od niego znacznie droższe.

Przełom w produkcji wydawniczej stanowiło wynalezienie w Chinach na pocz. II w. po Chr. papieru. Drukowana na nim książka również miała postać zwoju⁵. Inną, niezwykle ciekawą formą pisma jest chiński haft.

3.3. Biblioteka

W starożytnych Chinach książka była niezwykle ceniona. Już od XIII w. przed Chr. cesarze i możni z zapalem kompletowali księgozbiory, a od III w. przed Chr. czyniły to również osoby prywatne. Precyzja i wysokie umiejętności rzemieślnicze sprawiały, że w Chinach kwitło bibliofilstwo. Ze względu na izolacjonizm Chin, ich kultura nie przenikała masowo do innych kultur i z nich nie czerpała. Niewiele też informacji na jej temat przedostawało się do innych społeczeństw starożytnych.

4. Grecja

Z dorobku kulturalnego Starożytnego Bliskiego Wschodu i częściowo Chin czerpały społeczeństwa tworzące się w basenie Morza Śródziemnego. Tereny

⁴ Na szczęście, współcześni mu Chińczycy z jeszcze większą pasją podjęli się działalności piśmienniczej.

⁵ Chińczycy już w VI w. po Chr. wynaleźli druk, który jednak nie został upowszechniony ze względu na specyfikę chińskiego pisma.

Grecji i wyspy Morza Egejskiego zostały zasiedlone przez ludność pochodzącą z Azji Mniejszej i Palestyny w ok. XXX w. przed Chr. Ludność ta ukształtowała kulturę egejską (minojską), a jej wzorcowym przykładem była kultura starożytniej Krety. Ok. XX w. przed Chr. na wspomniane tereny napłynęły plemiona Achajów i Jonów, które stworzyły tutaj swoje państwa. Uległszy początkowo kulturze minojskiej, od poł. drugiego tysiąclecia przed. Chr. zaczęły uwalniać się od jej wpływu, tworząc własną kulturę – mykeńską.

4.1. Pismo

Najstarsze zabytki pisma starożytnych Greków (w tym słynna waza dipylońska) pochodzą z VIII w. przed Chr. i jest to pismo alfabetyczne, przejęte od ludów semickich zamieszkujących Fenicję, choć różni się kierunkiem pisania – w przeciwieństwie do Fenicjan, Grecy pisali od strony lewej do prawej. Było to pismo spółgłoskowe (samogłoski oznaczano znakami diakrytycznymi). Alfabet grecki posiadał w V w. przed Chr. dwadzieścia cztery litery (17 spółgłosek i 7 samogłosek). Pismo to rozpowszechniło się na inne ludy europejskie i dało podwaliny pod alfabety italskie, w tym łaciński, którym posługiwali się starożytni Rzymianie. Z odmiany wschodniej swoje źródło wzięła cyrylica. Najbardziej eleganckim rodzajem pisma była kapitała, stosująca tylko duże litery, z których niemal każda daje się wpisać w kwadrat. Czcionką tą pisano na pomnikach, sarkofagach, portalach. Równolegle funkcjonowała majuskuła (łac. *majuskulus* – większy) i minuskuła (łac. *minusculus* – bardzo mały) oraz pismo zaokrąglone – uncjała.

4.2. Książka

Materiał, na którym pisali Grecy, był bardzo różnorodny. Do najstarszych materiałów piśmienniczych należała skóra, liście palmowe, kora drzew, później płótno, papirus, tabliczki metalowe i drewniane. Tabliczki drewniane malowano na białą, pokrywano ułatwiającą pisanie warstwą wosku, a następnie, używając różnorodnych przyrządów pisarskich, nanoszono tekst. Ponieważ pismo na tego typu materiale nie należało do starannych, używano go w życiu codziennym, „do zapisywania rachunków, korespondencji, zaklęć i modlitw” [Skórka 2007]. Tak zapisane „książki” zaczęto łączyć w wiązki, co dało początek książce zwanej „kodeksem”, który rozpowszechnił się ok. III i IV w. przed Chr.

O rodzaju przyrządów służących do pisania decydował materiał, na którym pisano. I tak, skośnie ściętą, na końcu rozszczępioną trzcinką (*calamus*) pisano na papirusie, metalowym rylcem, stylusem (przypominającym dzisiejszy gwóźdź) – na tabliczce woskowej, a ok. V w. po Chr. ściętymi, rozszczępionymi na końcu piórami ptaków – na pergaminie. Podobnie jak w Mezopotamii kierunek wierszom i kolumnom nadawał liniał. Do pisania wykorzystywano mieszaninę sadzy, wody i gumy, a później – płynu z galasówek (owadów pasożytniczych w stadium larwalnym na drzewach, głównie na liściach dębu),

o ciemnobrunatnym odcieniu. W celu usunięcia błędów używano gąbki. Najczęściej książka występowała w postaci zwoju papirusu, który był najpopularniejszym materiałem, prawdopodobnie ze względu na ścisłe stosunki z Egiptem.

Książka, której celem było utrwalanie i popularyzowanie dorobku literackiego, zrodziła się w Grecji prawdopodobnie ok. V w. przed Chr. i pod względem estetycznym nie zachwycała. Miały na to wpływ: brak odstępów międzywyrazowych, nierówna długość wierszy, niska, ale szeroka kolumna pisma. Na zmianę tego stanu rzeczy wpłynęli ok. III w. przed Chr. kopiści Biblioteki Aleksandryjskiej, którzy określili normy techniczno-wydawnicze, jakim książka powinna odpowiadać. Odtąd wysokość zwoju wynosiła od 15-30 cm, choć bywały i większe, na początku lub końcu utworu umieszczano tytuł, a cały zwój usztywniano drążkami drewnianymi lub kościanymi, co miało ułatwiać czytanie. Zwoje przechowywano w tzw. *capsach*. Taka książka przetrwała do końca starożytności, kiedy to ustąpiła miejsca kodeksowi.

4.3. Rynek księgarski i biblioteka

Starożytni Grecy szczególnie cenili ustny przekaz literacki, którym trudnili się tzw. aoidowie, a słynne pieśni Homera znane były jedynie dzięki żywej epice. Publiczne czytanie tekstów gromadziło ogromne rzesze ludzi i było objęte opieką państwa. Taki przekaz funkcjonował do VI w. przed Chr., gdyż Grecy „wrażliwi na melodyjność dźwięków uważali pismo za zubożenie mowy i ułatwienie pamięciowe niegodne człowieka prawdziwie zdolnego i wykształconego” [Bieńkowska, Chamerska 1987, 35]. Nie dziwi zatem fakt, iż książki sprzedawano razem z innymi towarami, na przykład w Atenach na Agorze, miejscu, w którym dokonywano różnorodnych transakcji handlowych. Źródła nie mówią zbyt wiele o ówczesnym rynku księgarskim, wiadomo jedynie, iż ze względu na intensywne przemieszczanie się mieszkańców Grecji, ożywiony handel z greckimi koloniami nad Morzem Śródziemnym, książka dość szybko została rozpowszechniona. Słynna Biblioteka Aleksandryjska w znaczącym stopniu była zaopatrywana w książki właśnie przez Ateny i grecką wyspę Rodos.

Od V w. przed Chr. popularny stał się zawód skryby (gr. *bibliographoi*), zajmującego się produkcją i rozpowszechnianiem książek. Na określenie księgarza używano terminu *bibliopoles*. W Grecji istniały liczne księgozbiory prywatne, a od V w. przed Chr. coraz częściej pojawiały się zbiory, które gromadzili zwłaszcza pisarze i filozofowie, tworzący w oparciu o zgromadzony księgozbiór własne dzieła. Wśród takich osób warto wymienić Eurypidesa, Arystofanesa, historyka Tukidydesa oraz Arystotelesa, którego zasługi dla roli książki były ogromne. To on wprowadził w swojej szkole czytanie, jako obowiązkowy element pracy naukowej.

Po śmierci Aleksandra Wielkiego (323 r. przed Chr.) książka służyła zwłaszcza „dokumentowaniu i utrwalaniu dorobku przeszłości, nauczaniu oraz podtrzymywaniu świadomości narodowej kolejnych pokoleń” [Bieńkowska, Chamerska 1987, 37]. Coraz częściej powstawały przyszkolne i przyswiętynne

biblioteki (przy świątyni Horusa w Edfu, Izydy na Philae). Największą z nich była jednak biblioteka w Aleksandrii, w Egipcie.

Biblioteka Aleksandryjska odegrała dla rozwoju książki niebagatelną rolę. Założył ją na pocz. III w. przed Chr. Ptolemeusz I, „pierwszy hellenistyczny władca Egiptu” [Bieńkowska, Chamerska 1987, 37]. Zamysłem władcy było, by instytucja ta stała się placówką naukowo-badawczą, podobnie jak Muzeum (*Museion* – przybytek Muz) – ośrodek badań przyrodniczo-matematycznych. Biblioteka zgromadziła cały dorobek piśmienniczy Grecji i część piśmiennictwa obcego – etiopskiego, hebrajskiego, indyjskiego i perskiego. Warto zauważyć, że to właśnie dzięki niej na język grecki przełożono Stary Testament (*Septuaginta*). W czasach Ptolemeusza I biblioteka liczyła 200 tys. zwojów, a w I w. przed Chr. już 700 tys. Biblioteka składała się z biblioteki wielkiej przy *Museionie*, nazywanej *Brucheionem* i będącej warsztatem naukowym dla uczonych pracujących nad dorobkiem literatury greckiej, oraz małej – *Serapeionu*, przeznaczonej dla mieszkańców miasta.

Teksty pisane na użytek biblioteki przepisywano w ogromnym skryptorium. Podobno każdą książkę, która została wwieziona do Aleksandrii, musiano przekazać do skryptorium celem skopiowania. To tutaj ustalono kanony obowiązujące starożytną książkę oraz zasady opracowania edytorskiego i bibliotecznego. Do zadań pracowników należało dzielenie utworów na księgi i wiersze, tutaj też „poprawiano błędy tekstowe, nadawano tytuły i wyszukiwano autorstwo anonimowych autorów” [Bieńkowska, Chamerska 1987, 40].

W III w. przed Chr. Kallimach z Cyreny spisał katalog działowy dla zbiorów Biblioteki Aleksandryjskiej, który mieścił się w 120 księgach – tzw. Pinakes. Katalog ten systematyzował dzieła według następującego porządku: I. Epos i poezja, II. Dramat, III. Prawo, IV. Filozofia, V. Historia, VI. Retoryka, VII. Medycyna, VIII. Nauki matematyczne, IX. Nauki przyrodnicze, X. Inne. W wyniku najazdu Cezara biblioteka uległa całkowitemu zniszczeniu, jednak opracowane przez nią ustalenia naukowe i model organizacyjny stały się wzorem dla tworzenia innych starożytnych bibliotek.

Od III w. przed Chr. działała ogromna Biblioteka Antiochijska dynastii Seleucydów, a w Pergamonie – biblioteka Attalidów. O wysokim poziomie ówczesnego bibliotekarstwa świadczą pochodzące z I w. przed Chr. „traktaty o zbieraniu książek i organizacji bibliotek” [Bieńkowska, Chamerska 1987, 41] spisane w Pergamonie przez Artemona i Telefosa. Przypuszcza się, iż właśnie rosnące zapotrzebowanie biblioteki pergamońskiej na papirus wymusiło prace nad ulepszeniem wyrobu pergaminu, to zaś doprowadziło do systematycznego wypierania zwoju przez kodeks.

Biblioteka pergamońska składała się z trzech pomieszczeń magazynowych i sali konferencyjno-odczytowej, funkcję czytelnicy spełniał portyk, po którym chodząc, głośno czytano. Czwartą znaczącą biblioteką hellenistyczną była biblioteka macedońska, która po klęsce pod Pydną trafiła w 168 r. przed Chr. do Rzymu i dała początek bibliofilstwu rzymskiemu.

5. Rzym

Imperium Rzymskie, rozwijające się od III w. przed Chr. do V w. po Chr., było jednym z niewielu w dziejach starożytnych, które objęło swym panowaniem tak ogromny obszar i jest w zasadzie porównywalne pod tym względem jedynie z państwem chińskim z czasów dynastii Han (202 przed Chr. - 220 po Chr.) i wcześniejszym państwem cesarza Szy-Huang-Ti. Rzym w swoim zaraniu był małą osadą rolniczą ludu Latynów, położoną w dolinie Tybru, założoną w 753 r. przed Chr. Początkowo rozwijające się społeczeństwo posiadało ustrój monarchii, by w 509 r. przed Chr. stać się republiką arystokratyczną. Znaczącym wydarzeniem w historii Rzymu był 386 r. przed Chr., kiedy to w wyniku najazdu Brennusa Rzymianie musieli zapłacić najeźdźcom haracz. Wydarzenie to przyczyniło się do wewnętrznej konsolidacji Rzymu. Stopniowo Rzymianie poszerzali swoje wpływy tak, iż na początku naszej ery stali się potężnym państwem obejmującym rejon Morza Śródziemnego aż po Brytanię i Mezopotamię. Jego upadek nastąpił w V w. po Chr. w wyniku najazdu barbarzyńców.

5.1. Pismo

Rzymianie przejęli alfabet grecki od Etrusków, prędko zaczęli go jednak przystosowywać do własnych potrzeb. Dostyc szybko linie proste przeszły w krzywizny, wahano się co do kierunku pisania tekstu, by ostatecznie, od V w. przed Chr., ustalić go od strony lewej ku prawej. Spośród 26 przejętych od Greków znaków używano jedynie 21, dodano jednak własne litery. Rzymianie opracowali też optymalną formę graficzną dla przyjętego pisma łacińskiego: potrafili określić, które elementy litery wpływają na jej czytelność, a które służą jedynie ozdobie. Okres tworzenia optymalnego pisma można określić terminem okresu preprojektowego, gdyż to właśnie wówczas powstały reguły, którymi pisma łacińskie kierują się nawet obecnie. Jak podaje Adrian Frutiger, „na skutek potrzeby ciągłego wzrostu szybkości zapisu, kształty monumentalnych liter kapitały rzymskiej zaokrąglają się” [Frutiger 2003, 122] tak, iż w czasach Karola Wielkiego (742-814 po Chr.) osiągnęły znany współcześnie kształt minuskuły (małe litery, tekst). Należy niewątpliwie wspomnieć o piśmie skróconym, wprowadzonym w I w. przed Chr. przez Marka Tulusza Tyrona, sekretarza Cyncerona, podobnym do współczesnej stenografii. Od III w. po Chr. popularna stała się uncjała, łącząca cechy majuskuły i minuskuły – pismo kodeksowe łączące w sobie cechy monumentalne i potoczne.

5.2. Książka

Najstarsze znane zabytki starołacińskiego pisma Rzymian pochodzą z ok. VII i VI w. przed Chr. (tzw. „czarny kamień” – *lapis niger* i „prawo XII tablic” z V w. przed Chr.). Ok. III w. przed Chr. pojawiły się pierwsze książki literackie, ale dopiero dwa wieki później pismo zaczęło odgrywać istotną rolę w polityce, gospodarce i kulturze. W starożytnym Rzymie napisy często ryto w kamieniu,

metalu i drewnie. Spośród materiałów miękkich używano liści, kory i płótna, a później papirusu i pergaminu. W celu tworzenia notatek kompletowano kilka tabliczek drewnianych, na których, podobnie jak w Grecji, ryto tekst. Takie zestawy tabliczek, a później kart papirusowych i pergaminowych, dały prawdopodobnie początek „kodeksowi”.

Kodeks jednoskładkowy, składający się z czterech złożonych na pół kart pergaminu (łac. *quaternion*), pojawił się w I w. po Chr. i jest związany z literaturą pierwszych chrześcijan. Kodeks stopniowo ewaluował, z biegiem czasu stał się wieloskładkowy (w wyniku szycia większej liczby *quaternionów*) i ostatecznie upowszechnił się w IV w., w zasadzie wypierając zwój. Rozmiary kodeksu wynosiły od 6 x 4 cm do 38 x 27 cm. Początkowo, podobnie jak w zwojach, tytuły umieszczano na końcu. Od ok. V w. po Chr. przyjęła się zasada umieszczania tytułu i informacji o autorach książki na początku tekstu. Niekiedy kodeks oprawiano w skórę. Taka postać książki przeszła do średniowiecza. Przepisywaniem ksiąg, w domach prywatnych lub skryptoriach (łac. *scribe* – pisać), zajmowali się wykształceni niewolnicy greccy. Najprawdopodobniej pisali pod dyktando, niekiedy specjalizowali się w poszczególnych fragmentach dzieła, przepisując tylko tę, ściśle określoną, część książki. Najczęściej nakład sięgał kilkudziesięciu egzemplarzy, sporadycznie – kilkuset. Już wówczas znany był zróżnicowany standard wydawanych pozycji: dzieła ukazywały się jako kodeks lub cenniejszy – zwój. Z zachowanych podziękowań wdzięcznych autorów, do naszych czasów przetrwały nazwiska wydawców dzieł: Horacego – braci Sozjuszów, Cycerona – Attyki, Wergiliusza – Rufusa i Tukki. Niekiedy wydawcy zajmowali się również handlem książką, a rosnące nią zainteresowanie wywołało ożywiony ruch wydawniczy i księgarski.

5.3. Biblioteka

Pierwsze biblioteki rzymskie pojawiły się jako łupy wojenne w II w. przed Chr. i zawierały piśmiennictwo greckie, dopiero później zaczęły gromadzić równoległe piśmiennictwo greckie i łacińskie. Również jako łup wojenny pojawił się w Rzymie w 168 r. przed Chr. księgozbiór Królów Macedonii, biblioteka Apellikona z Teos przywieziona z Aten w 80 r. przed Chr. oraz w 67 r. – księgozbiór króla Pontu. W I w. przed Chr. popularność zyskały biblioteki prywatne. Podobnie jak w Grecji, większość bibliotek powstawała przy szkołach i świątyniach oraz łaźniach, pojawiła się również idea stworzenia biblioteki publicznej. Biblioteki te, fundowane poszczególnym miastom przez cesarzy i dostojników, dosyć szybko rozprzestrzeniły się na terytorium rzymskim. Pierwszą biblioteką publiczną była Atrium Libertatis, powołana do życia w 39 r. przed Chr., gromadząca książki greckie i łacińskie. Z kolei pierwszą znaną z wykopalisk jest biblioteka cesarza Augusta, stworzona przy świątyni Apollina na Palatynie, gromadząca w jednej z sal książki łacińskie, zaś w drugiej – greckie.

Najsłynniejszą była *Biblioteca Ulpia* ufundowana przez Trajana na przełomie I i II w. po Chr., o podobnych założeniach co biblioteka Augusta, znacznie jednak

większa, gdyż składała się z dwóch identycznych gmachów będących magazynami książek oraz dziedzińca z kolumną i posągami Trajana. Rzymianie budowali biblioteki również w swoich prowincjach, na przykład w Efezie (obecnie Turcja) powstała wspaniała Biblioteka Celsusa. Biblioteka ta jest jedną z najlepiej zachowanych bibliotek starożytnych. Na podstawie wykopalisk udało się odtworzyć jej wygląd. Biblioteka w Efezie różniła się od dotychczasowych tego typu budowli. Zamiast w dwóch salach, książki magazynowano w jednej o rozmiarach 10,9 x 16,7 m. W ścianach sali mieściły się nisze, a w nich szafy, w których przechowywano zwoje. Księgozbiór chroniły przed wilgocią grube, podwójne ściany imponującego swoim ogromem budynku, którego pozostałości turyści mogą podziwiać do dzisiaj.

Zakończenie

Przeprowadzone powyżej rozważania skłaniają do twierdzenia, że wiele elementów kultury książki, które są znane współczesnemu człowiekowi, wykrystalizowało się już w starożytności. Część systemów pism, w tym ideograficzne i wyrazowe (np. chińskie) oraz alfabetyczne (łacińskie), które wypracowano w ubiegłej erze przetrwały do czasów obecnych.

W starożytności wyróżniano kilka rodzajów materiałów piśmienniczych, takich jak: tablice kamienne, metalowe, drewniane, gliniane, papirus i pergamin, a nawet płótno, na których skrypcy tworzyli tekst posługując się rylcem, pędzelkiem, piórem ptasim. W starożytności powstały trzy podstawowe formy książkowe: zwój, kodeks i epigraf (pomniki, tablice). Istniały normy określające warsztat filologiczny, pisarski i wydawniczy. Ze względu na zainteresowanie książką, funkcjonował handel zajmujący się tą sferą ówczesnego życia, a dla współczesnych i potomnych książki gromadzono w bibliotekach. W istniejących bibliotekach świątynnych, pałacowych, szkolnych i publicznych książki katalogowano, a na temat zasad funkcjonowania księgozbiorów pisano opracowania teoretyczne. Wchodząc w średniowiecze, książka miała ściśle określony kształt i stawała się przedmiotem coraz bardziej pożądanym. Zwój księgi w sztuce chrześcijańskiej zawsze był symbolem prawa Bożego albo doktryny wiary. Stąd też według *traditio legis* płaskorzeźby sarkofagowe wielokrotnie przedstawiały Chrystusa ze zwojem w ręku.

Literatura

- Bieńkowska, B., Chamerska, H. 1987. *Zarys dziejów książki*. Warszawa.
- Cichosz, W. 2000. *Metodologia. Elementarz Studenta*. Gdańsk.
- Fercz, J., Niemczykowa, A. 1976. *Wstęp do nauki o książce i bibliotece*. Warszawa.
- Forstner, D. 1990. *Świat symboliki chrześcijańskiej*. Tłum. z niem. W. Zakrzewska, P. Pachciarek, R. Turzyński. Warszawa.

- Frutiger, A. 2003. *Człowiek i jego znaki*. Tłum. z niem. Cz. Tomaszewska. Warszawa.
- Lipińska, J. [Red.] 2005. *Tajemnice papirusów*. Wrocław.
- Mierzejewski, A. 1981. *Tajemnice glinianych tabliczek*. Warszawa.
- Müller, I. 1977. *Starożytne kultury Egiptu i Mezopotamii*. Tłum. z niem. A. Reiche. Warszawa.
- Musiał, D., Ziółkowski, M. [Red.] 1993. *Religie w świecie starożytnym*. Toruń.
- Putnam, J. 2008. *Starożytny Egipt*, Bielsko-Biała.
- Sikorska-Michalak, A., Wojniłko, O. [Red.] 1998. *Słownik współczesnego języka polskiego*. T. 1. Warszawa.
- Skórka, S. 2007. *Wirtualna historia książki i bibliotek*, <http://www.wsp.krakow.pl/whk/Egipt.html>.
- Ślupski, Z. 2001. *Wczesne piśmiennictwo chińskie*, Warszawa.
- Szarzyńska, K. 2002. *Sheep husbandry and production of wool, garments and cloths in archaic Sumer*. Warsaw.
- Walker, C. B. F. 1998. *Pismo klinowe*. Tłum. z niem. A. Reiche. Warszawa.
- Żmudziński, M. 2003. *Świat starożytny i jego cuda*. Wrocław.

The Beginning of Writing and Books. Historical and Cultural Reconnaissance

Summary

The development of a nation's culture cannot be fully understood without at least a rudimentary knowledge of its past. Culture does not evolve separately from a country's history and social and political relations. Ancient civilizations, such as those in Egypt, Babylonia, Assyria, India or China had an amazingly highly-developed culture. These countries formed between 4,000 to 3,000 BC and their inhabitants knew how to use a calendar and calculate the course of celestial bodies, they used their knowledge in practice for irrigation and to channel rivers, they built roads and ships, and they also knew various systems of writing. These countries were slave monarchies in which priests played the dominant role. They wielded enormous influence on science and culture, including writing. That was, however, a practical solution necessary to retain power. Numerous elements of the book culture that we know today emerged as early as these ancient times. Some systems of writing that had appeared in the previous era, including ideographic and verbal ones on the one hand (e.g. the Chinese system of writing), and on the other alphabetical ones (Latin), have survived till the present day. In ancient times people knew several types of writing materials, such as stone, metal, wood or clay tablets, papyrus, parchment and even linen. Scribes created texts using a stylus, a brush, or a bird's feather. Three basic book forms developed in ancient times: a scroll, a codex and an epigraph (statues and tablets). There were standards defining the linguistic, writing and publishing techniques. Because of the interest that books attracted, there was a trade dealing with this aspect of life at that time, and books were gathered in libraries for the sake of the contemporary people and their descendants. In the then existing libraries, which belonged to temples, palaces, schools or which were public, books were catalogued, and theoretical studies were written about the regulations concerning the functioning of book collections. As it entered the Middle Ages, the book had a clearly defined shape and it was becoming a more and more desirable object.